

Демократизація

УДК 321.7:316.32

Вонсович С. Г.

Кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

У статті йдеться про цивілізаційний вимір політичних транзитів в контексті концепцій П. Сорокіна і О. Тоффлера; простежено зміну переходів в дискурсі традиційної, індустріальної і постіндустріальної цивілізації; акцентовано увагу на цивілізаційному переході, оскільки цивілізаційний рівень не є локальним, а найбільш універсальним, тому що охоплює різні суспільства.

Ключові слова: *перехід, політичний транзит, цивілізація, цивілізаційний вимір.*

З розпадом Радянського Союзу як країни і як (квазі)цивілізації знялося жорстке протистояння національно-державних утворень передусім за політико-ідеологічними параметрами і, навпаки, — інтенсифікувалися ідейно-дискурсивні аспекти трансформаційного процесу за культурно-цивілізаційними параметрами.

Для України проблема культурно-цивілізаційної визначеності має свою актуальність і гостроту та зумовлюється двома обставинами. По-перше, за прогнозами філософів і політологів (С. Гантінгтон, С. Кримський, Ю. Павленко) цивілізаційна складова, включаючи й культурну, а також політичну ідентичність, буде відігравати все більш важливу роль у майбутньому і світ буде складатися значною мірою під впливом взаємодії семи або восьми головних цивілізацій. По-друге, кордон між західноєвропейською і російською (євразійською) цивілізаціями проходить по території нашої країни.

Цивілізаційний підхід до аналізу соціально-політичних процесів був започаткований працями М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна, Й. Хейзенги, К. Ясперса.

Осмислення тенденцій інволюційних переходів, особливостей трансформаційного розвитку націй-держав та збереження їх ролі на світовій арені при змінності інститутів, ролі культури та цивілізаційного поділу сучасного світу дістало відображення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників і є найбільш перспективним у сенсі їх подальшої розробки. Зокрема їх розвивають О. Антонюк, В. Бабкін, У. Бек, О. Білорус, В. Геєць, Г. Дашутін, Г.ж. Колодко, Е. Кочетов, С. Кримський, В. Кувалдін, М. Михальченко, С. Павленко, В. Смолянук, С. Хантінгтон, В. Шейко, М. Шепелев та ін.

Проблеми співіснування різноманітних культур та пошук перспектив розвитку сучасної цивілізації залишаються в центрі уваги світової наукової спільноти одночасно з дослідженнями сутності перехідних процесів, трансформацій сучасного світового і регіонального політичних просторів. Тому культурологічний та цивілізаційний підходи до дослідження трансформаційних процесів набувають особливо важливого значення й актуальності.

Серед досліджень вітчизняної науки проблеми цивілізації, культурно-цивілізаційного підходу розглядалися в працях філософів, культурологів і політологів А. Бичко, І. Бичка, В. Базилевського, В. Воловика, П. Гнатенка, В. Горського, Г. Касьянова, О. Корха, С. Кримського, О. Кульчицького, В. Литвина, М. Михальченка, В. Пронякіна, Т. Ящук та ін.

Останнім часом проблема цивілізаційного процесу та місця в ньому України одержала певне висвітлення в колективній монографії вітчизняних учених Ю. Павленка, Ю. Пахомова, С. Кримського. Автори, зокрема, зазначають, що контури бачення цивілізаційного процесу визначаються, по-перше, внутрішньою цілісністю соціокультурних проявів, які реалізуються лише в межах конкретної цивілізації (спираючись на О. Шпенглера. — С. В.), і, по-друге, взаємодією конкретних цивілізацій у синхронному та діахронному планах. У монографії «Цивілізаційний розвиток людства» цивілізаційний підхід розглядається в аспектах стадіальності, полілінійності і соціокультурної дискретності. Як бачимо, даний вектор досліджень вирізняється своєю широтою. Однак, проблема політичного транзиту в рамках цивілізаційного розвитку вважається особливо актуальною для перехідних суспільств, зокрема України, і тому потребує належного дослідження.

Визначаючи наукові виміри транзитологічних процесів, зупинимося, насамперед, на цивілізаційному вимірі. Розпочнемо з того, що осмислення відносин традиційних цінностей і сучасної цивілізації, та визначаючи контекст цих відносин варто, на нашу думку, ввести таке поняття як «перехід історичних процесів». Саме ставлення до традиційної культури в історії не було сталим. Адже раніше, крім традиційної культури, нічого не було. Це була культура в цілому. Однак з історичним розвитком виникають нові рівні, прошарки. Вони або входили в традиційну культуру, а бо ж утворювали якісно новий рівень, який унеможлилював існування традиційних цінностей та витісняв їх на периферію. В результаті уже на пізніх етапах історії, коли культура розвивалася на основі світських цінностей, урбанізаційних процесів, друкованої культури, нових комунікаційних технологій, тобто культура розвивалась в сучасному значенні цього слова, традиційні цінності то згасали, то відновлювалися. Таким чином, навіть в межах ХХ століття можна було спостерігати ці флуктуації. Але особливо різко змінюється ставлення до традиційних цінностей в ситуаціях переходу. Е. Дюркгейм, наголошуючи на відношеннях традиційної культури і цивілізації в перехідних ситуаціях, називає їх ситуаціями аномії або соціальної аномії.

Серед шеругу впливових мислителів, які займалися розвідкою перехідних ситуацій в соціально-політичній царині важливу роль відіграли П. Сорокін і О. Тоффлер. Наприкінці 1950-х років П. Сорокін запропонував формулу переходу як характеристику ХХ століття: «увесь наш суспільний культурний і особистий спосіб життя, — писав він, — знаходиться у стані трагічного і епохального переходу від вмираючої чуттєвої культури величного вчора до наступаючої нової культури творчого завтра» [1, с.11].

Знаменно, що використання терміна «перехід» у науковому вжитку вперше було здійснене не культурологами і теоретиками цивілізації, а дослідниками архаїчних і традиційних культур. У цьому плані заслуговує уваги дослідження А.ван Геннепа «Обряди переходу» [2].

Очевидно, що час від часу в історичних соціально-політичних процесах відбуваються феномени, як-то: розрив, криза, мутація, злам, вибух, біфуркація і т. д. Дослідники даного явища називають його по різному. Так, у Е. Дюркгейма це анемія, Е. Пафській використовує поняття «мутація», М. Фуко — розрив, Ю. Лотман — вибух [3, с.50]. Мабуть, на певному соціально-історичному етапі відбувся перехід від розвитку на рівні традиційної культури до розвитку на інших рівнях культури.

Використовуючи поняття «перехід», маємо на увазі не першопочатковий перехід чи розрив з традиційною культурою, а перехід, який мав місце на пізніх етапах цивілізації (XIX- XX століття), коли в містах постає маса як результат розпаду стійкого світу сім'ї, традиційних релігійних цінностей і політичних основ. Саме міста стають тими матрицями, де формуються і набувають свого розвитку масова культура і масові форми споживання [4, с.47]. В стані хаосу і нестабільності виникає потреба у зверненні до елементів традиційної культури, які постають у трансформованих, невпізнаних формах.

Отже, стосовно перехідних ситуацій, мова може йти про протиріччя у розвитку цивілізацій, про такі ситуації, коли виникає неминуче звернення до традиційних цінностей, які спроможні на виконання таких функцій, що неможливо зреалізувати іншим шляхом. Тому виникає потреба в їх відродженні і активізації. Однак, у цьому випадку перебіг соціально-політичних процесів відбувається за логікою циклу.

Із пізніх мислителів, які звернули увагу на перехідні процеси, що відбувалися у XX столітті, привертає увагу дослідження О. Тоффлера [5]. Для нього унікальність і особливість XX століття полягає у переході від індустріальної до постіндустріальної цивілізації. Перехід включає зміну циклів, що визначають, власне, його тенденцію. Концепція О. Тоффлера дозволяє глибше і точніше усвідомити функції традиційної культури як у перехідні епохи, так і в період, у якому сьогодні живе людство. Один із моментів тоффлерівського підходу засновується на висновку, що багато протиріч XX століття породжені зламом індустріальної цивілізації, генезис якої припадає на XVII століття. Тріумф цієї цивілізації продемонстрував саме Захід, щоправда, процеси її розвитку виходили за межі периферійного Заходу. Отож, злам індустріальної цивілізації знаменує собою перехід до нової цивілізації. Як наслідок, згасання індустріальної цивілізації відбувається паралельно народженню нової цивілізації, «постіндустріальної». За цього у межах індустріальної цивілізації виникають і зміцнюються нові соціально-політичні інститути, конституюються соціальні групи і спільноти, формуються специфічний менталітет, ціннісні орієнтації, духовні процеси. Їх становлення відбувається на фоні розпаду традиційної картини світу, що, (за О. Тоффлером) передуює індустріальній землеробській цивілізації.

Власне традиційні цінності виникають в переході першої хвилі цивілізації. Це підтверджується дослідженнями із царин етнографії та фольклористики, де в обрядах і ритуалах прослідковується аграрна

ментальність. З цього приводу М. Мосс, досліджуючи аграрні культури, передусім ритуал жертвоприношення, робить акцент на землеробській основі релігії, в тому числі, християнства [6, с.81]. Тому, нас не дивує висновок М. Мосса про те, що «християнська уява вибудовувалася за давніми кресленнями» [6, с.99]. Якщо продовжити думку О. Тоффлера, то перехід від традиційної до принципово нової культури, яку можна було б назвати «сучасною», співпадає з переходом від землеробської до індустріальної цивілізації. Що ж стосується Західної цивілізації, то він (перехід) здійснюється у XVII столітті, який історики ототожнюють з початком нового часу. Відповідно попередні два століття, які позначаються як Ренесанс, можна репрезентувати як ситуацію переходу або протопереходу. Власне саме Ренесанс як перехід від середньовічної культури до нового часу розглядаються також і у працях інших дослідників [7, с.16].

Характерним для такого переходу є те, що аграрні відносини і сільський уклад змінюються на міські форми життя. Відбувається складна і суттєва трансформація, за якою з цього часу місто стає домінантою, яка ініціює інші форми життя. Результатом переходу стає поява індустріальної цивілізації. З виникненням індустріальної цивілізації цінності «землеробської цивілізації» витісняються на периферію. Таким чином, в історії ми маємо справу з наявністю переходу. Перехід набуває форми конфлікту і протягом усього Нового часу є реальністю. Навіть на Заході середньовічні форми життя зберігаються в окремих середовищах аж до XIX століття.

За О. Тоффлером виходить, що індустріальна цивілізація співпадає з відрізком соціально-політичного розвитку, який позначений дослідниками як Новий час. А «землеробська цивілізація» і все те, що їй передує — це середньовічна цивілізація. Однак, землеробська цивілізація є довготривалою. Власне це вся людська історія, аж до XVII століття. Щодо індустріальної цивілізації, яка приходить їй на зміну, то вона триває всього декілька століть. Таким чином, довготривалість кожної нової цивілізації скорочується. Зазначимо, що із встановленням станово-класових відносин людина відчуває за собою свободу і моральне право, які санкціоновані сакральними силами буття, на незгоду із публічною владою, на моральний осуд державного режиму, а то й на відкрити йому непокору. Вперше відбувається протиставлення людини і державності, системі соціальних інститутів, комплексу традиційних установок й уявлень. За цього перехід від ранньокласової стадії

розвитку суспільства до станово-класової в площині духовності відповідає тим фундаментальним світоглядним змінам, які відобразилися в ідейних течіях «вісьового часу».

Виникнення, у результаті переходу, індустріальної цивілізації пов'язане з конфліктом, оскільки вона змогла розвиватися лише у тому випадку, коли руйнувалися інститути і цінності, що визначали механізми функціонування землеробської цивілізації. Якщо це стосувалося особи, то її залежність від етносу, общини, стану, сім'ї, цеху, колективу у будь-якій його формі, що характерна для землеробської культури, має бути подолана.

В індустріальній цивілізації відбувається перехідний процес, результатом якого виступає індивідуалізація, виокремлення особистості. У землеробській цивілізації відносини між батьками і дітьми були патріархальними: люблячі батьки, а діти шанобливі і слухняні. Із капіталізацією виробництва і суспільства, «з розвитком фабрик і мануфактур в деяких промислових губерніях авторитет старших занепадає» [8, с.72].

У процесі переходу для індустріальної цивілізації характерною є радикальна зміна картини світу із властивими їй просторово часовими відносинами. Своє життя людина вже не пов'язує з етносом і селом. Урбанізаційні процеси втягують її в новий простір.

Незважаючи на перехід до індустріальної цивілізації, що став очевидним вже у XIX столітті, в її межах виникає і поширюється внутрішнє протиріччя між процесами відокремлення індивіда і утворенням анонімних масових спільнот, частиною яких стає сам індивід. Пізніше ця обставина слугуватиме однією з підстав тоталітарного переходу у традиційних суспільствах. В якості такого масового суспільства виступає міське населення. Саме у містах формується новий стан людини, адже тут розірвані традиційні зв'язки і зруйнована солідарність груп. «Розрізнені люди залишаються кинутими на одинці зі своїми потребами: у джунглях міст, у пустелях заводів, у сірості контор, ці багаточисельні атоми, ці множинні частки збираються в нестійку вибухову суміш» [4, с.50]. За такої ситуації суттєвий вплив на масу здійснюють засоби масової комунікації. Водночас відбувається перехід від культури слова до культури впливу наочних образів взагалі та до візуальної культури зокрема. Очевидно, це сприймалося як криза друкованої культури, якою багато було зроблено для формування особистого пласта культури, для утвердження індивідуального критичного мислення. Проте візуальні засоби

комунікації цей пласт культури стирають. »Подібно до того, як книгодрукування створило базу критичному мисленню, радіо і телебаченню забезпечують технічну базу автоматичному мисленню, наслідки якого важко передбачити. Трансляючи масову культуру, масова комунікація руйнує сформовані друкованою книгою основи» [4, с.55].

Формування нових орієнтацій індустріальної цивілізації — зворотна сторона руйнування і витіснення на периферію традицій, характерних для землеробської цивілізації. У ХХ столітті таке ж руйнування і витіснення (на цей раз — індустріальної цивілізації) буде здійснюватися протягом переходу до постіндустріальної цивілізації.

Власне, як з'ясувалось, індустріальна цивілізація, що виникла в атмосфері прогресу і оптимізму, не вирішила поставлених перед нею завдань, більш того — утворила нові протиріччя. До того, поки суспільствам, які входять в індустріальну цивілізацію, сприяв успіх, вони були стабільними і перспективними, демонструючи еталонну модель розвитку для всього людства. Однак, в середині ХХ століття індустріальна цивілізація починає сприйматися вже інакше. В ній все більше дослідники відзначають, а потім й констатують настання кризової ситуації; поступове, хвилеподібне, входження у кризовий стан. Ознаками такої кризи називають споживацтво, психологічну депресію, злочинність, виснаження енергетичних і природних ресурсів, інфляцію, екологічні проблеми, відчуження, самотність, бюрократизм тощо. [5, с.530] Загалом, індустріальна цивілізація перетворює планету в гігантську фабрику, провокуючи катастрофічні глобальні екологічні наслідки. Виходить, що дана цивілізація загнала людство в глухий кут, що й констатують постмодерністи.

Якщо ХІХ століття є часом об'єднання людства під егідою Західної індустріальної цивілізації, то ХХ століття — час пошуків форм співіснування в рамках цієї макросистеми різних цивілізацій і народів, »перманентних переходів«, пошуків, відзначених трагедіями Великої війни, встановленням і падінням тоталітарних режимів, численних регіональних конфліктів.

Тому ситуації переходу до нової цивілізації, коли наявним є розпад попередньої, активізуються цінності тієї цивілізації, які були піддані руйнуванню і здавалося б вже й перестали існувати. Якщо мова йде про індустріальну цивілізацію то, руйнуючи цінності індустріальної цивілізації, вона одночасно сприяла реабілітації і виникненню цінностей в межах землеробської цивілізації. Так, стверджуючи, що цивілізація

третьої хвилі тобто, постіндустріальна цивілізація, виникає на основі руйнації індустріальної цивілізації або цивілізації другої хвилі, О. Тофлер прогнозує повернення до минулого, а точніше, до цивілізації першої хвилі, або до землеробської цивілізації. За цього, «за багатьма ознаками цивілізація третьої хвилі несе в собі риси подібності до першої хвилі, зокрема, можна назвати децентралізацію і зменшення масштабів виробництва, відновлення джерел енергії, деурбанізацію, роботу на дому» [5, с.537].

Ось чому багато сучасних інновацій обернені до минулого. Зокрема, «у найбільш розвинутих суспільствах третьої хвилі ми зустрічаємось із явищами, які викликають відчуття *deja vu*, які мають привабливість патріархального минулого. Дивним є те, що цивілізація першої і третьої хвилі більше схожа між собою, ніж із цивілізацією другої хвилі; іншими словами — вони є схожими» [5, с.538].

Такою є логіка переходу від однієї цивілізації до іншої. Початок нової цивілізації пов'язаний не стільки із зародженням принципово нового, ще не існуючого, а зумовлений регресом, поверненням до тих форм, які, здавалося б, вже встигли продемонструвати свою консервативність у попередній цивілізації.

Дійсно, творінням індустріальної цивілізації стала «масова» культура, яка демонструє уніфікацію і стандартизацію культурних цінностей, виходячи за межі суспільств, культур, етносів і субкультур. Надзавданням індустріальної цивілізації була інтеграція індивідів на засадах не культури чи цивілізації, етносу чи групи, а колективних стереотипів. Криза такої цивілізації пов'язана із актуалізацією картини світу як в її етнічних, так і культурних та субкультурних формах. Найбільше така криза є відчутною у прояві кризи масового виробництва і споживання та процесу початку диференціації та соціалізації. Зростаюча «різноманітність реального споживання, цінностей і стилю життя у суспільстві третьої хвилі перестає бути масовою» [5, с.377].

Таким чином, перехід також відбувається і на цивілізаційному рівні. Такий перехід відрізняється від переходу на рівні культури, етносу, суспільства, групи, тощо. Власне зроблений нами акцент на цивілізаційному переході тому, що цивілізаційний рівень не є локальним, а найбільш універсальним, оскільки він охоплює різні суспільства. Водночас, очевидним є й те, що поняття «цивілізація» часто вживається як синонім культури. Звичайно, це питання є дискусійним, однак, коли мова йде про перехід на цивілізаційному рівні, то передбачається, що він охоплює і

інші рівні. Взагалі, поняття «цивілізація» доцільно вживати в множині, оскільки не існує однієї цивілізації, а є багато цивілізацій, у тому числі таких, які існують паралельно.

На межі XX — XXI століття спостерігається перехід від епохи модерна до епохи постмодерна, чи від Нового часу до пост-Нового часу [9, с.21]. Але проблема полягає в тому, що ситуація кінця XX століття повторює ситуацію його початку. До певної міри можна вважати, що усе XX століття є перехідним. Однак у відповідності з іншими підходами, традиційна культура не передує цивілізації, не зникає з її виникненням, а формується і функціонує в її межах. Можливо, існують більш традиційні і менш традиційні цивілізації. Деякі цивілізації відходять від традиційних цінностей, в інших цивілізаціях інновації здійснюються в межах традиційних цінностей. Для розуміння характеру переходу, який мав місце у XX столітті, ми використовували концепцію О. Тофлера, за якою прослідковується традиція циклічності, що мала місце в гуманітарних науках. Однак, тофлерівська концепція, мабуть, зрозуміла лише на фоні розробленої П. Сорокіним концепції соціокультурної динаміки. О. Тофлер акцентує увагу на перехідних процесах, але він уникає механізму повтору довготривалих історичних процесів. Тому він визначає сутність нової цивілізації досить важко. Натомість П. Сорокін прогнозує у майбутньому те, що в історії вже відбулося в історії. За П. Сорокіним, в історії то здійснюється секуляризація, то знову відбувається повернення до сакральних цінностей. За цього в циклічному процесі остання фаза циклу, що повторюється, повертається до першої фази і цикл розпочинається знову, проходячи той самий шлях, який він пройшов до цього [1, с.90].

Зазначимо, що переходи пронизують напрями шляхів розвитку як західної, так і східної цивілізацій. XX сторіччя наочно продемонструвало крайню поляризацію як західного, товарно-ринкового, так і східного, державно-планового принципів організації економічного життя, що зумовило настання кризового стану. Для прикладу. Вихід з кризового стану та його подолання було пов'язано із переходом, що доповнював ринкові регулятори в економіці державними елементами планування, орієнтацією на концепцію Дж. Кейнса, що стала ідейною основою «Нового курсу» Ф. Рузвельта. Концептуально цей підхід спирався на наробки німецької економічної школи XIX ст. з її ідеєю соціальної солідарності в межах єдиної держави. Проте політика націонал-соціалістів, що засновувалася на расистській квазіміфологіч-

ний ідеології, зумовила крах цього режиму і перехід до атлантичного варіанту реорганізації глибинних засад західного суспільства.

Незважаючи на те, що історична епоха, географічні умови, етнічне і соціокультурне середовище накладають істотний відбиток на перебіг транзитивних періодів в тих чи інших країнах і на різних етапах їхнього розвитку, сам феномен транзитивності є для людського суспільства загальною властивістю. Його детальний розгляд у логіці сходження пізнання від абстрактного до конкретного та з використанням методології цивілізаційного виміру потребує попереднього визначення дослідницької позиції.

Список використаних джерел:

1. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права, и общественных отношений. — Санкт-Петербург: Изд-во РХГИ, 2000, 1054 с.
2. Геннеп А., ван Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов/Пер. с франц. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. — 198 с.
3. Хренов Н. А. Переход как повторяющееся явление в истории культуры: опыт интерпретации//Искусство и наука об искусстве в переходные периоды истории культуры/Отв. ред. Хренов Н. А. — М.: Гос. И-нт искусствознания, 2000. — С. 14–69.
4. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс./Пер. с фр. — М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998. — 480 с.
5. Тоффлер Э. Третья волна. — М.: АСТ, 2010. 784 с
6. Мосс М. Очерк о природе и функции жертвоприношения//М. Мосс Социальные функции священного. — Спб.: Евразия, 2000. — 448 с.
7. Лосев А. Ф. Эстетика возрождения. Редакция философской литературы/А. Ф. Лосев. — М.: Мысль. 1982. — 623 с.
8. Семевский В. И. Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII века/В. И. Семевский//Устой. — 1882. — № 2. — С. 63–107.
9. Козловски П. Культура постмодерна. — М: Республика. — 1997. — 240 с

Вонсович С. Г. Цивилизационное измерение политического транзита

В статье идет речь о цивилизационном измерении политических транзитов в контексте концепций П. Сорокина и О. Тоффлера; прослежено изменение переходов в дискурсе традиционной, индустриальной и постиндустриальной цивилизации; акцентировано внимание на цивилизационном переходе, поскольку цивилизационный уровень не является локальным, а наиболее универсальным, так как охватывает различные общества. Ключевые слова: *переход, политический транзит, цивилизация, цивилизационное измерение.*

Vonsovych S. G. Civilizational dimension of political transit

Deals with the civilizational dimension of political transit in the context of concepts by P. Sorokin and O. Toffler; the transitions in the discourse of traditional, industrial and post-industrial civilization are revealed: the focus is laid on civilized transition because the level of civilization is not local, but the most universal, as it covers the various societies.

Keywords: *transit, political transit, civilization, Civilizational dimension.*